

ФІЛОСОФСЬКА РЕФЛЕКСІЯ ФЕНОМЕНУ МАРГІНЕСУ: ПРИРОДА, СУТНІСТЬ, ЗМІСТ ТА ФОРМИ

Науково-дослідний інституту міністерства економіки України

У статті досліджується історичне розгортання феномену маргінесу спільнот через визначення його природи, сутності та ускладнення змісту. Виокремлюються суб'єктивована та об'єктивована форми вияву даного феномена у суспільстві.

Вступ

Філософське осмислення особливостей розгортання явища маргінесу є надзвичайно актуальним у контексті дослідження ускладнення соціальних феноменів суспільного розвитку, що характеризується інтенсивними змінами у всіх сферах людського буття. Саме такі зміни впливають на руйнування сталих системних зв'язків у суспільстві, внаслідок чого на маргінесі опиняються цілі спільноти. Збагачення наукової думки новими фактами, ідеями та узагальненнями щодо механізмів соціальної дії маргінесу сприятиме опрацюванню ефективних стратегій щодо гармонізації цивілізаційного поступу людства та, зокрема, розвитку українського суспільства.

Постановка завдання

Метою даної статті є здійснення теоретичного аналізу природи, сутності, змісту та форм феномену маргінесу у суспільстві для уточнення особливостей його вияву в сучасних умовах.

Аналіз досліджень і публікацій

Феномен маргінальності завжди цікавив дослідників і виступав об'єктом соціального пізнання. До ХХ століття він не виокремлювався як самостійний елемент соціальної теорії, а розглядався у цілісності загальних проблем суспільного розвитку. Однак із прискоренням розвитку людства і поглибленням нерівності у суспільстві сформувався науковий підхід до дослідження маргінесу. Конвергенція суб'єктивістсько-психологічного номіналізму (Р.Парк, Е.Стоунквіст, Т.Веблен, Т.Шибутані, Д.Головенські та інші) та соціально-політичної складової філософських течій марксизму, структуралізму, екзистенціалізму, постструктуралізму, постмодернізму тощо (А.Фарж, Я.Штумський, Б.Манчіні, Ф.Гваттарі, Ж.Дельоз, М.Фуко та інші) вплинула на трансформацію уявлення стосовно феномену маргінесу як бінарної опозиції «соціальний суб'єкт – соціальна спільність» у аксіологічну модель «центр – периферія» засвоєння соціальним об'єктом домінуючих суспільних цінностей.

Основна частина

Природа маргінесу витікає із природи людської нерівності в суспільстві. Народжені із різними фізичними, соматичними та інтелектуальними здібностями індивідууми приречені на виживання у спільноті, в якій через механізми спільної дії її членів реалізуються важливі соціальні функції, у тому числі виробництво та перерозподіл суспільних благ. Саме характер перерозподілу результатів суспільної діяльності у суспільстві на будь-якому етапі його історичного розвитку свідчить про існування в ньому нерівностей.

Так, в античні часи рефлексія щодо нерівностей у суспільстві ґрунтувалась на моделях космологічного або геоцентричного світосприйняття. Гомер

уявляв соціальний порядок сакральним, оскільки в ньому було закладено необхідну умову для людського життя. Громадянські права у давньогрецькому полісі мала лише частка населення, інша же його частина – малоземельні селяни й раби – таких прав не мали. Для соціального управління спільнотою (яку складали приблизно рівні частини з тих, хто мав громадянські права, і тих, хто їх не мав) необхідно була аксіологічна інституалізація відповідного порядку. Ті, хто не засвоював відповідні норми і не приймав пануючий порядок були приречені на вигнання із полісу і маргіналізацію.

За Аристотелем кожна ступінь соціальності виникає із зв'язку потреби («природи») з аргументом раціональності («логосом»). Однак навіть елементарна форма людського гуртожитку – дім як родина та господарська спільнота – представляє собою не гомогенне, а диференційоване утворення, яке виткане із різних соціальних відносин [1, с.376-510]. Платон виходив з того, що успіх життєдіяльності пов'язаний із організацією процесу праці й відповідним розподілом функцій між людьми. Кожній фундаментальній потребі людини відповідає певне вміння, мистецтво. Така відмінність між членами суспільства, вважає Платон, не передбачає відносини панування і підлеглості, проте породжує глибоку економічну диференціацію, насамперед у прибутках і соціальному значенні діяльності. Отже, «природність нерівності полягає у необхідності розподілу праці в процесі спільного життя людей» [2].

За часів Давньоримської імперії широке використання праці рабів, кількість яких зростала пропорційно перемогах Риму у загарбницьких війнах, зумовило утворення латифундій. Латифундисти, збільшуючи кількість рабів, що обробляли їх землі, були зацікавлені у розширенні своїх господарств. З цієї метою вони використовували будь-які засоби для витіснення з оточуючих земель дрібних селян. Позбавлені землі селяни частково перетворювались в орендарів або поденщиків. Однак до найму останніх звертались лише під час покосів, збору винограду тощо, внаслідок чого поденщики не могли розраховувати на сталий заробіток. Значні маси збіднілих селян мігрували до міст. Менша частина з них зайнялась виробничою працею: перетворилась на ремісників, будівельників тощо.

Однак переважна частина пауперизованих селян не могла знайти собі постійну роботу і була приречена на маргінес. Доведені нуждою до крайнощів вони продавали свої голоси на виборах, за винагороду лжесвідчили в судах, робили фальшиві доноси, займались крадіжками, очікували на милостині від багатих і політиків, що прагнули своєї популярності у натовпу [3].

У кінцевому підсумку вони, не беручи участі у виробництві матеріальних благ, існували за рахунок перерозподілу у суспільстві цих благ, а їх аксіологічні орієнтири відображались гаслом «Хліба та видоши!»». Через тривале безробіття міський плебс настільки пристосувався до напівголодної святковості, що втратив будь-яку здатність до праці та прагнення знайти постійну роботу.

Коли всередині рабовласників розгорнулася боротьба між землевласницькою знаттю (*нобілітетом*) і новою торгово-лихварською аристократією (*вершниками*) за владу, міський плебс, котрий не міг самостійно відігравати політичної ролі у суспільстві, активно став використовуватися вершниками у політичних сутичках.

У результаті цього маргінальні верстви, котрі за звичайних обставин не мали помітного політичного впливу у суспільстві, відіграли вирішальну роль у протистоянні політичних сил (*тобто, за сучасною політологічною термінологією, маргінальна спільнота стала власником «золотої акції», здатної кардинально змінити характер політичного співвідношення еліт і, відповідно, траєкторію розвитку суспільства у разі залучення її однією із політичних сил*).

В умовах феодалізму змінюється соціальний фон формування та прояву нерівностей. З IX століття в Європі превалювали сільські спільноти, в яких індивідуальні умови життєдіяльності визначались, насамперед, відношенням до землі. Зазначені відносини жорстко контролювались незначною групою землевласників, до якої входила і церков. Утворюються нерівності за різними видами соціального опікування пануючих груп – релігійною, родовою, кастовою [4,с.43].

Впродовж XVII-XIX століть розвиток капіталістичних відносин у суспільстві вплинув на поглиблення кооперації значних мас людей. Відбувся повний розрив між засобами виробництва, які у власність нового суспільного класу капіталістів, та працівниками, котрі нічим не володіли. Політичні, економічні та соціальні трансформації супроводжувались динамічно зростаючою критикою релігійної доктрини, що протягом двох тисячоліть виправдовувала й боронила соціальні нерівності у суспільстві.

Прийнята у 1789 р. у Франції *Декларація прав людини і громадянина* стверджувала, що усі люди народжуються і залишаються вільними і рівними у правах. Відповідно до згаданої Декларації політиками Французької Республіки висловлювалась думка про те, що соціальні нерівності не є природними, а відтак вони можуть бути усуненими.

Водночас формальне закріплення індивідуальної свободи та громадянських прав не позначилось на соціальному становищі тих, хто був вимушений продавати єдине, що мав, – свою працю і здатність до праці. На тлі політичної рівності поглиблювалось матеріальна нерівність, котра все більше асоціюється із пануючою системою виробництва, розподілу та обміну.

Зазначена філософська проблема попадає у фокус досліджень К.Маркса та Ф.Енгельса, які на підставі багатостороннього аналізу вказують на те, що зростання капіталістичних засобів виробництва

замість підвищення рівня життя робітників зумовлює пауперизацію та пролетаризацію.

Вказаний історичний період також маркується значним зростанням маргінальних спільнот (*люмпен-пролетаріату*) за рахунок неконтрольованих суспільством процесів пауперизації та пролетаризації селянства. Саме як і в інші епохи, кількісне зростання маргіналізованих верств населення та використання їх однією із політичних сил у своїй боротьбі за владу створювали передумови для революційних змін у суспільстві.

Отже, з огляду на зазначене, *природа маргінесу* постає як перетворена форма існуючих у суспільстві соціальних суперечностей щодо виробництва та розподілу суспільних благ, в результаті яких окремі соціальні об'єкти не отримують або втрачають можливість реалізувати свої суспільні функції повною мірою. На даному етапі рефлексії необхідно розглянути правомірність виокремлення із усієї сукупності загальних суперечностей лише тих, що пов'язані із виробництвом та розподілом суспільних благ. Адже складне переплетіння та взаємопроникнення матеріального і духовного детермінує важливість використання комплексного підходу у дослідженні явищ для максимального врахування їхньої цілісності та уникнення однобічних, схоластичних підходів у їх тлумаченні.

У вказаному контексті нам важливо з'ясувати характер співвідношення із сферою виробництва і розподілу суспільних благ глибинних іманентно-детермінованих зв'язків суспільних суперечностей, що визначають основні риси і тенденції прояву маргінесу у соціумі.

Дійсно, з матеріалістичних позицій є очевидним, що сутність соціальних взаємовідносин у суспільстві детермінована превалюванням соціальної системи виробництва і розподілу суспільних благ. Адже основою спільної діяльності людей виступає матеріальний інтерес, а вже подальше ускладнення суспільних відносин і виникнення суперечностей щодо розподілу благ (матеріальних і нематеріальних) актуалізують життєдіяльність інших підсистем соціуму – політичної, релігійної тощо.

Пригадаємо, як Н.Макіавеллі зазначав, що матеріальні інтереси (потреби, запити) людей можуть не тільки не збігатися, а й суперечити один одному. Для уникнення конфліктів, очевидно, потрібні якісь «надіндивідуальні» сила та воля, які б утримували людей від конфронтації. Досвід показує, що релігія та мораль такими силами бути не можуть. Саме тому, робить висновок Н.Макіавеллі, й потрібна держава як механізм регуляції інтересів та майнових (приватновласницьких) суперечок. Тобто мова йде про необхідність інституалізації у суспільстві механізмів утримання майнових питань у відносній рівновазі, зокрема, шляхом жорсткого контролю з боку держави дотримання відповідних об'єктивованих норм і аксіологічних орієнтирів у соціумі.

Водночас, специфіка духовної діяльності полягає у її всезагальному характері і самоцінності, тобто певній значимості самого процесу діяльності незалежно від кінцевих результатів. Оскільки у суперечності, як правило, вступають не всезагальні самоцінності, а об'єктивовані норми й аксіологічні орієнтири, які були імплементовані у суспільну свідомість

на етапі конкретного історичного періоду з метою утримання відповідного балансу інтересів у спільноті і які потребують певної модернізації в новітніх умовах розвитку суспільства, то й розглядати проблему переходу від одних об'єктивованих цінностей до інших доцільно крізь призму соціальних суперечностей, які виникають у сфері суспільної взаємодії.

На нашу думку, фокусування уваги на тому, що на сучасному етапі цивілізаційного поступу людства превалюючим у природі маргінесу є суспільні суперечності, що виникають на ґрунті виробництва та розподілу суспільних благ, маркує звужений підхід до розуміння природи цього феномену.

Отже, *природу маргінесу* доцільно розглядати у комплексі соціальних суперечностей, що виникають у всіх сферах суспільного буття і впливають на трансформацію у суспільстві норм та аксіологічних орієнтирів. Саме такий підхід дозволить більш повно розкрити *сутність маргінесу*.

Вище вже зазначалося про ту роль, яку відграють маргінальні спільноти у політичній боротьбі еліт, а також у здійсненні революційних перетворень в суспільстві. У цьому контексті *сутність маргінесу* слід розглядати крізь діалектичну єдність кількісно-якісних змін у суспільстві, які супроводжуються відповідною трансформацією соціальних норм та аксіологічних орієнтирів спільноти.

Водночас виштовхування на маргінес неадекватних генеральним концептам суспільства індивідуумів, груп, спільнот та організацій можна інтерпретувати як процес концентрації у ньому іманентних суперечностей (*аксіологічних дивергенцій, опозицій щодо домінуючих у соціумі принципам виробництва та розподілу суспільних благ тощо*), притаманних чинному соціальному порядку.

Концентрація відповідних суспільних суперечностей у специфічних соціальних об'єктах (*маргінальних спільнотах*) є необхідною умовою для подальшого розвитку суспільства, його переходу до нового, інколи компромісного соціального порядку. Водночас без накопичення достатньої кількісної ознаки невідповідності чинного соціального порядку балансу усіх сфер суспільного буття буде неможливим перехід до нового соціального порядку, в рамках якого будуть зняті актуальні суперечності або запропоновано суспільству вектор радикально-утопічних кількісно-якісних змін (*пригадаємо гасла різноманітних революцій, повстань та військових переворотів*).

Таким чином, *сутність маргінесу* виступає як сукупність процесів, які детермінують дивергенцію його соціальних практик із домінантними для конкретного соціального порядку, внаслідок чого такий об'єкт втрачає можливість повною мірою реалізувати свої суспільні функції

Зокрема, в умовах певного соціального порядку суспільство виокремлює особистості, групи, спільноти та організації, котрі з яких-небудь причин не поділяють чинні аксіологічні концепти, та намагається їх ізолювати (локалізувати) у соціумі з тим, щоб інші члени суспільства не відчували соціального дискомфорту. Так, у стародавні часи маргінальні особи часом навіть виганялись із поселень. З розвитком суспільства маргінальні спільноти локалізуються переважно поблизу великих міст, де мо-

жна знайти хоча б якісь засоби для виживання, або знаходили можливість мешкати на неопанованих територіях (*інколи влада навіть сприяла цьому з метою колонізації таких територій*).

У Середні віки політика сегрегації за релігійними та етнічними ознаками вплинула на формування у великих містах гетто, в яких добровільно або силою переселялись маргінальні спільноти.

Така локалізація маргінесу була спрямована на зменшення кількості контактів з ним членів соціуму. Наразі у розвинених країнах також проводиться політика сегрегації (*як де-юре, так і де-факто*). Наприклад, у США муніципальна політика ґрунтується на таких засадах, які б стимулювали латиноамериканців та афроамериканців компактно мешкати у гетто (*застосування районної диференціації цін на житло, послуги та харчі, підтримка органів самоврядування, які орієнтуються на запити своєї спільноти, тощо*). Етнічні меншини й мусульмани африканці, що приїжджають до колишніх метрополій – Великобританії, Франції тощо, також вимушені осідати у передмістях, де, з одного боку, панує близька до них іммігрантська субкультура, а з іншого – переселитися до іншого, більш престижного району неможливо з фінансових причин. Основна мета такої політики полягає у розмежуванні мікросвітів, в яких існують успішні, багаті члени соціуму і маргінали, соціальні статус яких і, відповідно, соціальні стандарти яких є у рази нижчими, ніж у мейнстріму. Ідея співіснування з маргінесом у паралельних мікросвітах ґрунтувалась на необхідності пошуку шляхів зниження концентрації суспільних суперечностей, спричинених нерівністю, що стрімко поглиблювалась в умовах постіндустріального суспільства.

Розмежування мікросвітів та застосування у суспільстві політики «подвійних стандартів» не вплинуло на пом'якшення суспільних суперечностей стосовно виробництва і розподілу суспільних благ. Як і раніше, кількісно й якісно вказані суперечності концентрувались у маргінесі. Водночас, отримавши можливість виплеснути накопичену енергію протесту, маргінальні спільноти змусили суб'єктів соціуму скорегувати їх соціальну політику. Тобто певна зміна якісних ознак у відношенні суб'єкта до маргінесу відбулася у контексті необхідності зняття суперечностей, кількісно накопичених в ньому.

Об'єктивно, що існуюча нерівність у суспільстві детермінує використання відповідних механізмів утримання соціального балансу, зокрема, у сфері суспільного виробництва і розподілу благ. Підґрунтям для підтримки балансу між нерівностями виступають суспільні норми. Саме суспільні норми й аксіологічні орієнтири спільноти виступають ядром соціального об'єкта, детермінують характер внутрішніх та зовнішніх зв'язків соціуму, визначають пріоритети соціальних практик.

Водночас звернемо увагу на те, що внаслідок об'єктивної негомогенності суспільства його члени не спроможні однаково швидко переживати аксіологічну колізію, пов'язану із відкиданням пануючих норм і засвоєнням нових ціннісних домінант. Особливо це стосується осіб старшого середнього віку, а також індивідуумів із слабкими адаптивними можливостями.

Таким чином, інертність окремих членів суспільства щодо відмови від старих соціонормативних комплексів та засвоєння нових норм та аксіологічних орієнтирів може зумовити їхню маргіналізацію, оскільки за певних обставин відбуватиметься дивергенція їхньої особистої або групової аксіологічної орієнтації із суспільними домінантами.

Отже, *зміст маргінесу* постає як відображення процесів дистанціювання специфічних соціальних об'єктів від домінуючих у суспільстві норм та аксіологічних орієнтирів, а також їх локалізації у суспільстві й обмеження реалізації ними своїх соціальних функцій. При цьому необхідно мати на увазі, що маргінес характеризується дихотомією «висхідний-низхідний», а значить і зміст маргінесу (як сукупність об'єктивованих і суб'єктивованих процесів для висхідної та низхідної складових цього феномену) матиме складний, багатограний контекст.

Ретроспективний аналіз дозволяє простежити історичне ускладнення змісту маргінесу. Наразі можемо констатувати, що сучасні маргінальні спільноти характеризуються якісними і кількісними відмінностями від їхніх попередніх історичних форм.

Міський плебс, пауперизовані селяни, люмпен-пролетаріат – це результат складного переплетіння різних суб'єктивованих та об'єктивованих форм низхідної складової маргінесу. Так, опинившись на межі свого виживання внаслідок трансформації суспільного способу господарювання і розриву певних соціальних зв'язків, такі члени суспільства потрапляли до міст, в яких попит на їхню робочу силу був вищим, де концентрувались суспільні блага і стрімко перерозподілялись фінансові потоки соціуму, а значить і можливості для виживання були вищими. З часом у цих членів суспільства втрачалася потреба у праці як засобу виживання, а разом із нею відбувалось дефокусування аксіологічних орієнтирів. Нормою для них ставало паразитування у суспільстві, ведення напівголодного та напівсвяткового образу життя.

Вказана об'єктивація вимагала від суспільства відповідної сегрегації таких членів, оскільки безпосередній контакт з ними міг негативно позначитися на сталості генералізованих концептах соціуму, центральним аспектом яких була праця як потреба. Сегрегація, з *одного боку*, виступає як об'єктивована форма маргінесу, яка фіксує загальний (колективний) підхід до одиничного (індивідуального), з *іншого* – локалізація маргінальних об'єктів поглиблювала їхню низхідну детермінацію і ускладнювала відтворення ними втрачених соціальних зв'язків у майбутньому, що постає як суб'єктивована форма.

В сучасних умовах ця форма має різновиди. Зокрема, через недосконалість політики розвинених країн щодо підтримки груп соціального контролю у соціумі поширюється парадокс свідомого погіршення членами суспільства свого власного рівня життєвих умов з тим, щоб мати можливість отримувати соціальну допомогу без участі у суспільному виробництві. Тобто заходи суспільства для пом'якшення становища маргінальних спільнот зумовлюють дії останніх щодо свідомого прояву байдужості до власних умов існування задля отримання відповідних субсидій.

Висновки

Виокремлення об'єктивованої і суб'єктивованої форм маргінесу дозволяє уточнити сутність та механізми соціальної дії даного явища у відношенні до конкретного об'єкта.

Суб'єктивована форма відображає процеси дивергенції особливого внутрішнього світосприйняття суб'єкта із генеральними аксіологічними орієнтирами та пануючими нормами у суспільстві, *об'єктивована* – фіксує результати суспільної політики відносно співіснування із маргінальними об'єктами та соціально-економічного управління ними.

Внаслідок цього окремі форми маргінесу складно диференціювати як винятково низхідні або висхідні. Наприклад, міграція може виступати як низхідна форма маргінесу (*коли соціальний суб'єкт прагне покращити рівень свого існування лише за рахунок більш вищих соціальних стандартів спільноти, до якої мігрує*), так і як чинник висхідного розвитку (*здобуття специфічної освіти, професії, реалізації таланту тощо*). Аналогічна дихотомія спостерігається і під час аналізу девіації, різних видів опозиції (*політичної, економічної, наукової, освітньо-виховної, інтелектуальної тощо*) та соціальних протестів.

Отже, поглиблення знання про феномен маргінесу, його сутність, зміст та форми є важливим чинником здійснення ефективної соціальної політики.

Список літератури

1. *Аристотель*. Политика : соч. в 4 томах / Аристотель. – Т. 4. – М. : Мысль, 1984. – 830 с. – (Серия «Философское наследие»).
2. *Платон*. Государство // Платон. Собр. соч. : В 4 т. / [Общ. Ред. А.Ф. Лосева, В.Ф. Асмуса и А.А. Тахо-Годи]. – М. : Мысль, 1994. – 654 с.
3. Всемирная история / ред. А. Белявский, Л. Лазаревич, А. Монгайт. – М. : Государственное издательство политической литературы, 1956; [Електронний ресурс]. – Режим доступа : <http://historic.ru/books/item/f00/s00/z0000017/st047.shtml>.
4. *Куценко О.Д.* Суспільство нерівних. Класовий аналіз нерівностей в сучасному суспільстві: Спроби західної соціології / О.Д. Куценко. – Харків, 2000. – 316 с.

В.А. Давиденко

ФИЛОСОФСКАЯ РЕФЛЕКСИЯ ФЕНОМЕНА МАРГИНАЛИЗАЦИИ: ПРИРОДА, СУЩНОСТЬ, СОДЕРЖАНИЕ И ФОРМЫ

В статье исследуется историческое развертывание феномена маргинализации через определение его природы, сущности та усложнение содержания. Выделяются субъективированная та объективированная формы данного явления.

V. Davydenko

PHILOSOPHICAL REFLECTION OF THE PHENOMENON OF THE MARGINALIZATION: THE NATURE, ESSENCE, CONTENT AND FORMS

This article devote of historical explication of a phenomenon of a marginalization through definition of its nature, essence that content complication. There are allocated subjectivated and objectivated forms of the given phenomenon.

